

WOJCIECH WICHERT

Instytut Pamięci Narodowej w Szczecinie

ORCID: 0000-0003-1335-592X

wojciech.wichert@ipn.gov.pl

Czesława Łuczaka badania nad okupacją niemiecką Polski w latach 1939–1945

Rys biograficzny

Czesław Łuczak należy do kręgu wybitnych znawców dziejów drugiej wojny światowej i okupacji niemieckiej na ziemiach polskich oraz szeroko pojętego kierunku historii gospodarczej. Urodził się 19 lutego 1922 r. w Kruszwicy w powiecie inowrocławskim. W wieku dziesięciu lat wraz z rodzicami przeprowadził się do Mogilna. Agresja Rzeszy Niemieckiej na Rzeczpospolitą spowodowała, że nie mógł podjąć planowanych na Uniwersytecie Poznańskim studiów. W okresie okupacji zatrudniony był początkowo jako robotnik rolny w powiecie mogileńskim, by w lipcu 1940 r. zostać wywieziony na roboty przymusowe do Rzeszy. W grudniu tegoż roku skierowany został do majątku ziemskiego Olsza. Następnie od grudnia 1941 r. do końca wojny pracował jako księgowy w mogileńskiej filii niemieckiego przedsiębiorstwa handlowego w Okręgu Rzeszy Kraj Warty (Reichsgau Wartheland). W latach 1945–1949 studiował na Wydziale Prawno-Ekonomicznym Uniwersytetu Poznańskiego. W owym czasie uczęszczał na seminarium prowadzone przez jednego z najwybitniejszych polskich historyków gospodarczych Polski XVI–XIX w., Jana Rutkowskiego. Pod jego kierunkiem napisał pracę magisterską i zainicjował prace nad rozprawą doktorską, niemniej z uwagi na śmierć prof. Rutkowskiego w maju 1949 r. w końcowej fazie przewodu promotorem Łuczaka był Zygmunt Wojciechowski¹.

¹ Zob.: Czesław Łuczak (1922–2002), *historyk dziejów gospodarczych, rektor UAM*, [w:] *Sylwetki sławnych i zasłużonych absolwentów Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, oprac. S. Sierpowski, J. Malinowski, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2019, s. 145; S. Kowal, *Czesław Łuczak 1922–2002*, [w:] *Wybitni*

Naukowo-zawodowe życie Łuczaka przez cały czas oscylowało wokół Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (UAM). Od 1955 r. był tam docentem, w 1960 został profesorem nadzwyczajnym, a sześć lat później nadano mu tytuł profesora zwyczajnego. W późniejszym okresie udało mu się z powodzeniem przejść wszystkie funkcyjne szczeble w organizacyjnej hierarchii tejże uczelni. Od 1968 r. piastował stanowiska dyrektora Instytutu Historii, prodziekana i dziekana Wydziału Filozoficzno-Historycznego, a w latach 1962–1972 był prorektorem i rektorem UAM. Co ważne, od 1962 r. aż do przejścia na emeryturę w wieku siedemdziesięciu lat Łuczak sprawował obowiązki kierownika Zakładu Historii Gospodarczej przy Instytucie Historii. Na niwie badawczej od początku łączyły go bliskie relacje z Jerzym Topolskim oraz Zdzisławem Grotem i Witoldem Jakóbczykiem, a następnie z Czesławem Madajczykiem i Czesławem Pilichowskim – „znanym tropicielem zbrodni nazistowskich w Polsce”². Na arenie międzynarodowej współpracował natomiast z niektórymi historykami z Republiki Federalnej Niemiec i Niemieckiej Republiki Demokratycznej³.

Przez wiele lat od 1967 r. Łuczak współredagował z prof. Topolskim wydawany w językach angielskim i niemieckim rocznik „*Studia Historiae Oeconomicae*”. Bardzo długo było to czasopismo cieszące się renomą w kręgu badaczy historii gospodarczej, aczkolwiek w kraju pozostawało – i wydaje się, że nadal pozostaje – niezbyt docenione⁴.

Czesław Łuczak pracował naukowo do końca życia. Niestety nie udało mu się zamknąć prac nad trzytomowym dziełem *Dzieje gospodarcze Niemiec w latach 1871–1990*. Na korektę ostatniego tomu nie pozwolił mu już stan zdrowia. Zmarł 10 sierpnia 2002 r. w Poznaniu, gdzie z honorami akademickimi pochowany został na Cmentarzu Jeżyckim⁵.

historycy wielkopolscy, red. J. Strzelczyk, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010, s. 729–731; D. Matelski, Czesław Łuczak (1922–2002), „*Ziemia Kujawska*” 2002, t. 15, s. 251–253; A. Czubiński, *Wspomnienie pośmiertne. Czesław Łuczak (1922–2002)*, „*Studia Historica Slavo-Germanica*” 2001–2002, t. 24, s. 279; J. Jaroszyk-Pawlukiewicz, Czesław Łuczak (1922–2002), [w:] *Historia na Uniwersytecie Poznańskim. Od Seminarium Historycznego do Instytutu Historii (1919–2019)*, red. K. Balbuza [i in.], Instytut Historii UAM, Poznań 2019, s. 80.

² Zob.: D. Matelski, Czesław Łuczak..., s. 251, 253; A. Czubiński, *Wspomnienie...*, s. 279–280; Czesław Łuczak..., s. 145; Prof. Czesław Łuczak (1922–2002), „Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zakład Historii Gospodarczej” [online, dostęp: 4 XI 2025]: <<http://zhg.amu.edu.pl/kierownicy-zhg/luczak/>>; B. Rudawski, *W 20. rocznicę śmierci prof. Czesława Łuczaka*, „Instytut Zachodni” [online], 10 VIII 2022 [dostęp: 5 IX 2025]: <<https://iz.poznan.pl/aktualnosci/zmarly-10-sierpnia-prof-czeslaw-luczak-byl-blisko-zwiazany-z-institutem-zachodnim>>.

³ Cz. Madajczyk, *In memoriam. Profesor dr hab. Czesław Łuczak (1922–2002)*, „*Dzieje Najnowsze*” 2002, nr 3, s. 243; Prof. Czesław Łuczak...

⁴ Cz. Madajczyk, *In memoriam...*, s. 243; *Studia Historiae Oeconomicae*, „Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zakład Historii Gospodarczej” [online, dostęp: 4 IX 2025]: <<http://zhg.amu.edu.pl/sho/>>.

⁵ D. Matelski, Czesław Łuczak..., s. 256–257.

Dorobek badawczy w zakresie okupacji niemieckiej na ziemiach polskich

Czesław Łuczak zajmował się badaniem dziejów społeczno-gospodarczych Polski i Niemiec epoki nowożytnej i czasów najnowszych. Był do tego znawcą problematyki drugiej wojny światowej, głównie w aspekcie ekonomicznym⁶. Pasjonował się jednocześnie historią regionalną Wielkopolski, której także patronował. Historia gospodarcza w jego ujęciu była ściśle powiązana ze społeczną, a w ostatniej fazie życia także z polityczną. Stąd też w swoich pracach posługiwał się często pojęciami, a co za tym idzie i paradygmatami z zakresu analizy danych ekonomicznych lub statystycznych, aczkolwiek umiejętnie łączył to z wartkim opisem zjawisk i procesów społecznych (historią społeczną), spinając swe wywody klamrą refleksji politycznej. Ta ostatnia dotyczyła głównie obsady, charakteru i polityki rozmaitych struktur niemieckiego aparatu okupacyjnego w Polsce na różnym szczeblu. Imponujący dorobek Łuczaka obejmuje 431 różnych pod względem merytorycznym i chronologicznym pozycji naukowych, głównie o charakterze źródłowym, w tym 34 książki i 9 tomów źródeł. Są wśród nich syntezy, monografie, edycje źródeł, w tym stanowiące kontynuację niezwykle wartościowej inicjatywy Karola Mariana Pospieszalskiego z Instytutu Zachodniego w Poznaniu („*Documenta Occupationis*”)⁷, biografie oraz kalendaria⁸.

Łuczak był wręcz miłośnikiem pogłębianych kwerend i poszukiwania nowych źródeł historycznych. „Każdą wolną chwilę wykorzystywał na pracę w archiwach. Spenetrował archiwa polskie i niemieckie” – zauważał Antoni Czubiński⁹. Czesław Madajczyk dodawał, że miał on

dar umiejętnego planowania swoich czynności i rygorystycznego ich realizowania. Przeżycia wojenne i praca magisterska na temat Towarzystwa Przejmowania Przedsiębiorstw Handlowych w Okręgu Warty w latach 1941–1945 zapewne wpłynęły na coraz większą koncentrację badań Łuczaka na okresie II wojny światowej, zwłaszcza na sprawach okupacji niemieckiej i aspektach ekonomicznych tego konfliktu zbrojnego¹⁰.

Zagadnieniu temu, zwłaszcza w granicach Kraju Warty, poświęcił znaczną część swoich publikacji.

⁶ Zob. B. Polak, *Świat historii gospodarczej profesora Czesława Łuczaka (1922–2002)*, „Rocznik Koszaliński” 2003, nr 31, s. 315–317.

⁷ B. Rudawski, *W 20. rocznicę...*

⁸ Zob. A. Czubiński, *Wspomnienie...*, s. 279.

⁹ Tamże.

¹⁰ Cz. Madajczyk, *In memoriam...*, s. 243–244.

Kraj Warty

W 1972 r. Czesław Łuczak opublikował monografię *„Kraj Warty” 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*¹¹. Uprzedzając nieco chronologiczny tok wywodu, należy wspomnieć, że w 1996 r. ukazała się uzupełniona wersja tej analitycznej monografii zatytułowana *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*¹². Sam autor przyznawał w tej drugiej odsłonie pracy, że w książce z 1972 r. nie udzielił, podobnie jak inni polscy uczeni zajmujący się tą kwestią, odpowiedzi na wszystkie dylematy badawcze. Brało się to w przeważającej mierze z braku możliwości badania aż do roku 1989 przynajmniej części istotnych źródeł archiwalnych. Funkcjonująca do tego czasu cenzura ograniczała opisywanie tzw. drażliwych politycznie problemów. Na marginesie warto jednak dodać, że monografia *„Kraj Warty” 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, z racji skupienia się autora na rozpatrywanej problematyce i unikania ideologicznych dygresji, a także z uwagi na bogatą podstawę źródłową, nie nosi znamion wspomnianej cenzury blokującej. Niezwykle szczegółowo, a w niektórych kontekstach w sposób iście nowatorski, wykorzystał Łuczak źródła drukowane z czasów okupacji, w tym niemieckie publikacje statystyczne i lekceważoną niekiedy przez historyków publicystykę¹³.

Można powiedzieć, że w obydwu pracach analizował zagadnienia kluczowe dla zrozumienia znaczenia Kraju Warty jako poligonu doświadczalnego narodowego socjalizmu w okupowanej Polsce. Przedstawiając podstawowe założenia systemu okupacyjnego na tym obszarze, słusznie wskazał, że nie funkcjonowałby on tak efektywnie, gdyby nie wsparcie wielu przedstawicieli mniejszości niemieckiej w Polsce. Najwięcej miejsca poświęcił polityce ludnościowej i przemianom demograficznym na tym terenie. Analizował zagadnienia bezpośredniej i pośredniej eksterminacji Polaków, Żydów, Sinti i Romów oraz członków innych narodowości, w tym wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia, politykę germanizacji, starania okupanta na rzecz zniszczenia spójności narodowej ludności polskiej, osadnictwo niemieckich kolonistów oraz inne przemieszczenia i rugi wewnątrz tego okręgu Rzeszy. Kwestionował jednocześnie twierdzenie o rzekomo rycerskim Wehrmachcie, który to temat wzbudził w owym czasie w Niemczech wielkie kontrowersje w kontekście przygotowanej przez Hamburski Instytut Badań Społecznych

¹¹ Cz. Łuczak, *„Kraj Warty” 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1972. Zob. także anonimową recenzję książki: *„Kraj Warty 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej”*, Czesław Łuczak, Poznań 1972, „Acta Poloniae Historica” 1974, t. 29, s. 253.

¹² Cz. Łuczak, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Pracownia Serwisu Oprogramowania, Poznań 1996.

¹³ J. Wiśniewski, Czesław Łuczak: *„Pod niemieckim jarzmem. Kraj Warty 1939–1945”*, PSO, Poznań 1996, 353 ss., „Przegląd Zachodni” 1997, nr 3, s. 241.

wystawy „Wojna wyniszczająca. Zbrodnie Wehrmachtu 1941–1944”. Poruszała ona temat zbrodni niemieckiej armii jedynie na froncie wschodnim¹⁴. Łuczak podkreślał, że zaraz po agresji, już we wrześniu 1939 r. niemieccy żołnierze masowo mordowali polską i żydowską ludność cywilną oraz jeńców wojennych. Zwracał również uwagę na istotny udział części *volksdeutschów* w przygotowaniu list proskrypcyjnych Polaków, a także na fakt, że wielu z nich uczestniczyło pod szyldem Selbstschutzu w mordach dokonanych na tym terenie jesienią 1939 r.¹⁵

Dość oryginalną cechą omawianych monografii o Kraju Warty jest to, że autor starał się wyjść poza dominujące dotąd schematy badawcze i interpretacyjne, wedle których koncentrowano się przede wszystkim na analizie losów ludności polskiej lub żydowskiej oraz polityce niemieckiego reżimu okupacyjnego, abstrahując niemal całkowicie od sytuacji zamieszkujących na tym obszarze Niemców. Wszak oni również do pewnego stopnia, aczkolwiek *toutes proportions gardées*, stali się jeśli nie ofiarami, to przynajmniej zakładnikami władzy. Łuczak scharakteryzował warunki życia przeciętnego Niemca w „minipaństwie Greisera”, w tym jego rozmaite reakcje na bezwzględność struktur tego tworu wobec Polaków. Rzeczowo i unikając maniery prezentystycznej, poruszał także kwestię położenia oraz postawy Kościoła protestanckiego wobec narodowego socjalizmu i jego zbrodni w Kraju Warty¹⁶. W refleksjach dotyczących postaw Niemców w tym okręgu Łuczak jako pierwszy z historyków zwracał uwagę, że o ile większość z nich na różny sposób popierała germanizacyjną politykę reżimu namiestnika Rzeszy Arthura Greisera, o tyle w antypolskich działaniach najczęściej aktywnie uczestniczyli członkowie mniejszości niemieckiej zamieszkujący ten obszar przed 1939 r.¹⁷

W obu monografiach Łuczak gruntownie potraktował problem germanizowania części ludności polskiej w Kraju Warty, wskazując zarazem, że cały proces zakończył się niepowodzeniem. Słusznie podkreślał, że polityka zniemczania realizowana była tam według bardziej rygorystycznych założeń i kryteriów przyjęcia aniżeli na innych ziemiach polskich inkorporowanych do Rzeszy, zwłaszcza w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie¹⁸. Autor konstatował jednocześnie, że w Kraju Warty nie istniała żadna odgórna ani urzędowa presja, by wpisywać

¹⁴ Zob. W. Wichert, *Narodowy socjalizm w historiografii Republiki Federalnej Niemiec w latach 1986–2016*, Instytut Pamięci Narodowej, Szczecin–Warszawa 2018, s. 347–374; *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*, Hrsg. H. Heer, K. Naumann, Hamburger Edition, Hamburg 1995; *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. Ausstellungskatalog*, Hamburger Institut für Sozialforschung, Hamburg 1996.

¹⁵ J. Wiśniewki, *Czesław Łuczak: „Pod niemieckim...”, s. 241–242.*

¹⁶ Z. Mańkowski, *Czesław Łuczak, „Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)”, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” 1997–1998, t. 40, s. 385.*

¹⁷ J. Wiśniewki, *Czesław Łuczak: „Pod niemieckim...”, s. 243.*

¹⁸ Zob. Cz. Łuczak, *Pod niemieckim...*, s. 58–60; J. Wiśniewki, *Czesław Łuczak: „Pod niemieckim...”, s. 242.*

się na niemiecką listę narodowościową¹⁹. Miała ona tam służyć głównie radykalnej segregacji ludności w myśl hasła o przeciwdziałaniu „zaśmiecaniu narodu niemieckiego”. Stąd też obejmowała głównie *volksdeutsche*, co potwierdzają też nowsze badania w tym zakresie²⁰. Co ważne, to Łuczak bodaj jako pierwszy badacz uwypuklił fakt małej liczby Polaków na *volksliście* w Kraju Warty (ogółem 499,5 tys. osób, w tym 88,5 tys. w grupach trzeciej i czwartej, czyli bez przyznanego obywatelstwa niemieckiego)²¹.

W dalszej kolejności Łuczak rozpatrywał szeroko implementację niemieckiej administracji gospodarczej na tych ziemiach, grabież mienia, politykę rolną (w tym rolę Kraju Warty jako spichlerza Rzeszy), a także spotykającą się z wieloma trudnościami i ostatecznie nieudaną mobilizację przemysłu na potrzeby wojenne przez okupanta, system transportu i łączności, rolę niemieckiego kapitału w germanizacji i militaryzacji Kraju Warty, politykę podatkową i ubezpieczeniową, rynek pieniężny i towarowy, politykę socjalną władz okupacyjnych oraz akcje samopomocy ludności polskiej, jej walkę ekonomiczną i eksploatację siły roboczej przez Niemców. Nie mniej miejsca poświęcał też materialnym warunkom bytu ludności polskiej i niemieckiej, sprawom kulturalnym, systemowi oświaty i życiu religijnemu na tym terenie.

W niewielkim objętościowo rozdziale pt. *Deformacja struktury społecznej ludności*, który skądinąd nie występuje w pracy z 1972 r., Łuczak dokonał swego rodzaju podsumowania zaprezentowanych uprzednio informacji na temat różnorodnych przeobrażeń, które odcisnęły piętno na położeniu poszczególnych grup polskiej i niemieckiej ludności w Kraju Warty. Przedstawione przez niego wywody, sposoby wnioskowania i interpretacje określonych zjawisk wyróżniają się też analizą o charakterze socjologicznym, co pokazuje tylko wszechstronność badawczą autora²². W aspekcie, można rzec, ludnościowym brakuje jednak u Łuczaka ogólnej choćby charakterystyki materialnych warunków bytowania mieszkańców Kraju Warty przymusowo wysłanych do Generalnego Gubernatorstwa (GG) i skazanych na poniewierkę. Ci zaś egzystowali tam często w skrajnej biedzie, bez stałego zajęcia i dachu nad głową. Równocześnie wielu z nich wniosło

¹⁹ Cz. Łuczak, *Pod niemieckim...*, s. 58–59; J. Wiśniewski, Czesław Łuczak: „Pod niemieckim...”, s. 242.

²⁰ Zob. W. Wichert, „Poligon doświadczalny narodowego socjalizmu”. Kraj Warty w latach 1939–1945 w świetle najnowszej historiografii Republiki Federalnej Niemiec, [w:] *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 1, red. M. Gałęzowski [i in.], Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2015, s. 425; R. Kaczmarek, *Polacy w Wehrmachcie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2010, s. 412; W. Röhr, „Reichsgau Wartheland” 1939–1945. Vom „Exerzierplatz des praktischen Nationalsozialismus” zum „Mustergau”, „Bulletin für Faschismus- und Weltkriegsforschung” 2002, Bd. 18, s. 51; H.-J. Bömelburg, *Die deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939–1945*, [w:] *Die polnische Heimarmee – Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, Hrsg. B. Chiari, De Gruyter Oldenbourg, München 2003, s. 79.

²¹ Cz. Łuczak, *Pod niemieckim...*, s. 61; Z. Mańkowski, Czesław Łuczak, „Pod niemieckim...”, s. 386.

²² Zob.: Cz. Łuczak, *Pod niemieckim...*, s. 185–193; J. Wiśniewski, Czesław Łuczak: „Pod niemieckim...”, s. 242.

wkład w działalność polskiego podziemia. Autor nie poruszał również obecnie żywo dyskutowanej w kontekście pomorskim tragedii ani moralnych dylematów Polaków z tych ziem, których wskutek podpisania niemieckiej listy narodowościowej przymusowo wcielono do Wehrmachtu²³.

Ciekawe są spostrzeżenia Łuczaka odnoszące się do życia religijnego w Kraju Warty, nieobecne w szerszym zakresie w jego wcześniejszej pracy. Trafnie uważa, że narodowy socjalizm był systemem politycznym i ideologią o charakterze radykalnie wrogim religii, zwłaszcza chrześcijańskiej, i jedynie z przyczyn koniunkturalnych narodowi socjaliści nie przystąpili do rozprawy z chrześcijaństwem w Rzeszy. Ograniczenia te nie obowiązywały jednak w Kraju Warty, gdzie prześladowania Kościołów katolickiego i protestanckiego miały również ściśle antypolski i rasistowski wymiar²⁴.

Wreszcie, co istotne, wobec dosyć częstych w dotychczasowej historiografii ilościowych rozbieżności w szacunkach dotyczących destrukcyjnych rezultatów okupacyjnej polityki Rzeszy Niemieckiej w Polsce niewątpliwą zasługą Łuczaka jest dokonana w obydwu książkach próba weryfikacji liczb z katalogu szeroko pojętego bilansu strat demograficznych i materialnych²⁵. Wydaje się jednak dyskusyjne, czy tylko 10 tys. Polaków z Kraju Warty, jak podaje Profesor, zesłano do obozów koncentracyjnych. Podobnie rzecz się ma z liczbą 125 551 Polaków deportowanych na roboty przymusowe do Rzeszy. Nowsze badania mówią bowiem nawet o ponad 450 tys. osób pochodzących z Kraju Warty²⁶. Niemniej jednak wobec wciąż aktualnych starań o przeprowadzenie szacunków strat²⁷ wszystkie te ustalenia Łuczaka mają nader istotne znaczenie. Niewiele jednostek administracyjnych okupowanej Polski, np. GG, mogło liczyć wówczas na próby stworzenia ostrożnych, a jednocześnie rzetelnych i w miarę możliwości dokładnych bilansów wzorem tych, które Łuczak opracował dla Kraju Warty²⁸.

²³ Z. Mańkowski, *Czesław Łuczak, „Pod niemieckim...”, s. 387.*

²⁴ Zob.: Cz. Łuczak, *Pod niemieckim...”, s. 299–309; J. Wiśniewski, Czesław Łuczak: „Pod niemieckim...”, s. 243.*

²⁵ Zob. Cz. Łuczak, *„Kraj Warty”...”, s. 239–242.*

²⁶ Zob. K. Linne, *Volkstumspolitik und Arbeiterrekrutierung im Reichsgau Wartheland*, [w:] *Arbeitskräfte als Kriegsbeute. Der Fall Ost- und Südosteuropa, 1939–1945*, Hrsg. K. Linne, F. Dierl, Metropol, Berlin 2011, s. 130–132. Do jesieni 1944 r. do pracy w III Rzeszy wywieziono z polskich ziem wcielonych, w tym przede wszystkim z Kraju Warty, ok. 700 tys. Polaków. Zob. M. Rutowska, *Niemieckie wysiedlenia i przesiedlenia ludności na okupowanych ziemiach polskich (1939–1945)*, [w:] M. Rutowska, Z. Mazur, H. Orłowski, *Historia i pamięć: masowe przesiedlenia 1939–1945–1949*, Instytut Zachodni, Poznań 2008–2009 (IZ Policy Papers, 1), s. 24.

²⁷ Czesław Madajczyk zorganizował w tej sprawie specjalne kolokwium, którego materiały opublikowano w numerze 2 „Dziejów Najnowszych” z 1994 r. Warto też w tym kontekście wspomnieć o dwóch publikacjach: *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. T. Szarota, W. Materski, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2009; *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945. Wersja skrócona*, red. K. Wnęk, Instytut Strat Wojennych im. Jana Karskiego, Warszawa 2023.

²⁸ Zob.: Cz. Łuczak, *Pod niemieckim...”, s. 37–45, 56, 314–316; Z. Mańkowski, Czesław Łuczak, „Pod niemieckim...”, s. 385–386; J. Wiśniewski, Czesław Łuczak: „Pod niemieckim...”, s. 244.*

Dziejom niemieckiej okupacji w Wielkopolsce poświęcony został również trzynasty tom wydawanej od 1945 r. przez Instytut Zachodni w Poznaniu znanej serii „Documenta Occupationis” zatytułowany *Położenie ludności polskiej w tzw. Kraju Warty w okresie hitlerowskiej okupacji*²⁹. Do tamtej pory Łuczak miał już w swoim dorobku kilka opublikowanych tomów źródeł niemieckich dokumentów z lat 1939–1945³⁰. Wydawnictwo źródłowe o położeniu ludności polskiej w Kraju Warty było jego drugą pracą w tej serii³¹. Zgromadzone w tym tomie źródła kompleksowo prezentują całokształt polityki reżimu okupacyjnego wobec ludności polskiej na tytułowym obszarze. Znalazły się tam 354 dokumenty wydobyte z archiwów krajowych i zagranicznych, głównie niemieckich³². Warto nadmienić, że w niemałym stopniu Kraju Warty dotyczy też tom ósmy serii pt. *Wysiedlenia ludności polskiej na tzw. ziemiach wcielonych do Rzeszy 1939–1945*³³.

Krajowi Warty poświęcone są także dwa pionierskie kalendaria autorstwa Czesława Łuczaka – *Dzień po dniu w okupowanym Poznaniu* z 1989 r. i opublikowany cztery lata później *Dzień po dniu w okupowanej Wielkopolsce i na Ziemi Łódzkiej (Kraj Warty). Kalendarium wydarzeń 1939–1945*³⁴. Do dziś cieszą się one popularnością. Z punktu widzenia badacza wyróżnić należy przede wszystkim tę książkę z końca lat osiemdziesiątych. Była ona bowiem pierwszą w polskiej literaturze historycznej pracą o życiu Polaków (a w mniejszym zakresie także Niemców) i funkcjonowaniu miasta, stolicy Kraju Warty w okresie okupacji niemieckiej, gdzie rzeczywistość przedstawiała się inaczej niż w GG. Jest to rozbudowane kalendarium zawierające informacje ułożone chronologicznie według dni, kiedy rozgrywały się określone wydarzenia. W pozycji tej, wpisującej się w pewnym stopniu w popularny zwłaszcza w Niemczech paradygmat historii dnia codziennego (*Alltagsge-*

²⁹ *Położenie ludności polskiej w tzw. Kraju Warty w okresie hitlerowskiej okupacji, wybór źródeł i oprac.* Cz. Łuczak, Instytut Zachodni, Poznań 1990 (Documenta Occupationis, 13); Zob. też: *Położenie ludności polskiej w Kraju Warty 1939–1945. Dokumenty niemieckie*, oprac. Cz. Łuczak, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1987.

³⁰ Zob. *Dyskryminacja Polaków w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej. Wybór źródeł*, oprac. Cz. Łuczak, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1966. Nie mniej ważny był opracowany przez Łuczaka zbiór dokumentów: *Grabież polskiego mienia na ziemiach zachodnich Rzeczypospolitej „wcielonych” do Rzeszy 1939–1945*, oprac. Cz. Łuczak, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 1969.

³¹ Wcześniej przygotował tom: *Położenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945*, oprac. Cz. Łuczak, Instytut Zachodni, Poznań 1975 (Documenta Occupationis, 9).

³² Zob. recenzję: M. Rutowska, *Documenta Occupationis. T. XIII. „Położenie ludności polskiej w tzw. Kraju Warty w okresie okupacji hitlerowskiej”. Wybór źródeł i opracowanie Czesław Łuczak. Instytut Zachodni, Poznań 1990*, 399 ss., „Przegląd Zachodni” 1992, nr 1, s. 223.

³³ *Wysiedlenia ludności polskiej na tzw. ziemiach wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, oprac. Cz. Łuczak, Instytut Zachodni, Poznań 1969 (Documenta Occupationis, 8).

³⁴ Cz. Łuczak, *Dzień po dniu w okupowanym Poznaniu. 10 września 1939 – 23 lutego 1945*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1989; tenże, *Dzień po dniu w okupowanej Wielkopolsce i na Ziemi Łódzkiej (Kraj Warty). Kalendarium wydarzeń 1939–1945*, Lektor, Poznań 1993.

*schichte*³⁵), dominują opisy sytuacji i wydarzeń powiązanych z rozmaitymi formami terroru stosowanymi przez okupanta, a do tego pojawia się wiele szczegółów na temat aktywności polskiej konspiracji w okupowanym Poznaniu³⁶.

Pośrednio w kontekście historii lokalnej Kraju Warty oprócz Poznania Łuczak zajmował się dziejami Obornik, Mogilna, Opalenicy, Jarocina i Turku³⁷, aczkolwiek w jego książkach przedstawiona jest dużo szersza panorama historyczna tych miast, znacznie wykraczająca poza lata 1939–1945³⁸.

Problematyką Kraju Warty, a konkretnie jego wielkorządcy, gauleitera i namiestnika Rzeszy, Łuczak zajął się wreszcie w krótkiej, liczącej 139 stron biografii pt. *Arthur Greiser: hitlerowski władca w Wolnym Mieście Gdańsku i w Kraju Warty*, wydanej w 1997 r. Niestety, pomimo bogatej wiedzy autora dzieło to rozczarowuje. Zawiera błędy merytoryczne, a przy tym niewiele kompleksowych czy panoramicznych interpretacji tej postaci na tle epoki. Co więcej, w bibliografii brakuje konkretnych odniesień do źródeł. Stąd też jako krytyczny opis życia, działań i polityki Greisera w Kraju Warty książka ta ma jedynie ograniczoną wartość i przydatność naukową. Wydaje się, że koncentruje się na niemieckich zbrodniach, dyskryminacji rasowej, germanizacji oraz procesach strukturalnych i politycznych, które miały miejsce w Kraju Warty, pomijając przy tym rolę ludzkiej sprawczości. Tymczasem ludzie tacy jak Greiser, z ich doświadczeniami, pasjami, resentymentami, obsesjami i ambicjami, mieli przecież swoje znaczenie w reżimie hitlerowskim³⁹, nierzadko stanowiąc swego rodzaju katalizator ludobójczych i rasistowskich praktyk na obszarach okupowanych, zresztą nie tylko w Polsce. Niemniej jednak była to zarazem jedna z pierwszych prac, w których poruszono szerzej osobistą rolę i odpowiedzialność Greisera w kontekście antypolskiej i antyżydowskiej polityki realizowanej w Kraju Warty⁴⁰.

³⁵ Zob. *Alltagsgeschichte der NS-Zeit. Neue Perspektive oder Trivialisierung?*, Institut für Zeitgeschichte, München 1984.

³⁶ Zob. recenzję: M. Rutowska, Czesław Łuczak: „Dzień po dniu w okupowanym Poznaniu. 10 września 1939 – 23 lutego 1945”. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1989, 704 ss., „Przegląd Zachodni” 1991, nr 4, s. 247–248. Zob. także: Cz. Łuczak, *Przemysł, transport i handel w okupowanym Poznaniu*, „Przegląd Zachodni” 1972, nr 1, s. 67–79.

³⁷ *Dzieje Obornik. Praca zbiorowa*, red. Cz. Łuczak, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1990; Cz. Łuczak, *Dzieje Mogilna*, Pracownia Serwisu Oprogramowania, Poznań 1998; tenże, *Dzieje Opalenicy*, Abos, Poznań 1993; *Dzieje Jarocina*, red. Cz. Łuczak, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury, Poznań 1998; *Dzieje Turku. Praca zbiorowa*, red. Cz. Łuczak, E. Makowski, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury, Poznań 2002. Odnosnie do Mogilna zob. także: D. Matelski, Czesław Łuczak..., s. 253–254; J. Jaroszyk-Pawlukiewicz, Czesław Łuczak..., s. 81.

³⁸ D. Matelski, Czesław Łuczak..., s. 253.

³⁹ Zob. C. Epstein, *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, tłum. J. Włodarczyk, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2011, s. 338.

⁴⁰ Cz. Łuczak, *Arthur Greiser: hitlerowski władca w Wolnym Mieście Gdańsku i w Kraju Warty*, Pracownia Serwisu Oprogramowania, Poznań 1997.

Ludnościowa i ekonomiczna polityka hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce

Zainteresowania badawcze Czesława Łuczaka dotyczące Polski w okresie drugiej wojny światowej nie ograniczały się li tylko do Kraju Warty, ale obejmowały również całość okupowanych przez III Rzeszę ziem polskich. Sztandarowymi dziełami Profesora w tym zakresie są dwie książki – *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce* z 1979 r. oraz synteza *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej* z 1993⁴¹. Starsza z nich to właściwie pierwsza w polskim piśmiennictwie historycznym kompleksowa monografia źródłowa, która przedstawia gruntowne badania problematyki społeczno-gospodarczej na okupowanych ziemiach polskich. Stanowi zarazem pokaz erudycji i wysokiego poziomu warsztatu naukowego autora, a także jego przenikliwej docieklivosti w wyszukiwaniu oraz analizowaniu polskich i zagranicznych dokumentów (ogółem z 53 archiwów, m.in. Bundesarchiv Koblenz i The National Archives of USA) oraz innych materiałów źródłowych, w tym różnorodnych druków z okresu okupacji, prasy i niemieckich wydawnictw propagandowych. Na wyróżnienie zasługują także dążenie Łuczaka do obiektywizmu, wszechstronna analiza skomplikowanej rzeczywistości, zrównoważone interpretacje oraz wyważone wnioskowanie. Profesor opisał całość przedwojennych terenów II RP, które znalazły się pod niemieckim panowaniem, w tym głównie polskie ziemie zachodnie anektowane do Rzeszy oraz GG. Potraktował te ziemie integralnie, aczkolwiek w celach analitycznych musiał je częstokroć rozdzielać, by w pełni zrozumieć specyfikę poszczególnych jednostek okupacyjnej administracji. Całościowo traktował je zwykle wówczas, gdy dokonywał szacunków lub sądów bardziej ogólnych i syntetycznych⁴².

Bez wątpienia zasługą Łuczaka jest podjęcie próby uwiarygodnienia całościowego bilansu biologicznych strat narodu polskiego wskutek okupacji niemieckiej. W tym celu dokonał on dokładnej analizy rozmaitych statystyk i zweryfikował dostępne dane w tym zakresie, wykorzystując m.in. rachunek prawdopodobieństwa. Jego konstatacja jest następująca:

Łączna liczba ofiar bezpośredniej i pośredniej eksterminacji wynosiła ponad 5,1 mln osób. Dalszych około 450 tys. osób (bez strat w Powstaniu Warszawskim) poległo według dokonanych szacunków w bezpośrednich działaniach wojennych (łącznie z ludnością cywilną). Łącznie te [...] rodzaje strat wynoszą ponad 5,5 mln osób⁴³.

⁴¹ Tenże, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1979; tenże, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1993.

⁴² Zob. tenże, *Polityka ludnościowa...*, s. 646–652, 689–690. Zob. także recenzję: Z. Mańkowski, Czesław Łuczak, „Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce”. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1979, ss. 689, tabel 85, map i wykresów 17, „Rocznik Lubelski” 1980, t. 22, s. 153–155.

⁴³ Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 216–217; Z. Mańkowski, Czesław Łuczak, „Polityka...”, s. 155.

Co interesujące, również Instytut Pamięci Narodowej (IPN) podaje w internetowej bazie programu „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945” dane o 5,5 mln ofiar i osób poddanych represjom⁴⁴. Czesław Madajczyk natomiast, opierając się na powojennym sprawozdaniu Biura Odszkodowań Wojennych, szacował liczbę polskich ofiar okupacji III Rzeszy na 6,028 mln⁴⁵. Z tej liczby ok. 3,577 mln zginęło w wyniku terroru okupanta: w obozach, egzekucjach, gettach i więzieniach. W wydanej w 2009 r. przez IPN publikacji pod redakcją Wojciecha Materskiego i Tomasza Szaroty stwierdza się natomiast, że z rąk Niemców zginęło ok. 5,470–5,670 mln obywateli Rzeczypospolitej narodowości polskiej i żydowskiej⁴⁶. Ostrożne szacunki Łuczaka nie odbiegają zatem znacząco od najnowszych ustaleń badaczy w tym zakresie⁴⁷.

Niewątpliwie wkład Profesora w naukę historyczną stanowią ustalenia w kwestii przemieszczeń rodzimej ludności, czyli wysiedleń, przesiedleń i deportacji Polaków zarówno z terenów RP anektowanych do Rzeszy, jak i GG⁴⁸. Niezwykle ważna jest również gruntowna i pionierska na owe czasy analiza polityki ekonomicznej niemieckiego okupanta, jej periodyzacji i różnorodnych reperkusji. Generalnie autor konstatował szeroko zakrojone działania i trend do wywłaszczania Polaków. W tym kontekście poruszył także w pewnym stopniu zaniedbany dotychczas problem norm prawnych, które organizowały życie gospodarcze na okupowanych ziemiach polskich, politykę celną w GG, narodowosocjalistyczne projekty przestrzennego zagospodarowania ziem polskich czy politykę skarbową. Szczegółowo potraktował także proces postępującego w latach wojny wskutek niemieckiej polityki deformowania poszczególnych segmentów społeczno-zawodowych, omawiając chociażby deklasację, przewarstwienie, pauperyzację i atrofię więzi wewnątrz polskiego społeczeństwa⁴⁹.

W monografii Łuczaka z 1979 r. niedosyt budzi jedynie zbyt ogólne potraktowanie tematu rolnictwa, stanowiącego nader istotne zagadnienie na obszarze GG. Co więcej, autor w zbyt niewielkim zakresie opisał akcję wysiedleńczą na Zamojszczyźnie, zwłaszcza wobec faktu, że miała ona specyficzny charakter (skorelowanie deportacji z eksterminacją, a przy tym kontekst powstania zamojskiego)⁵⁰.

⁴⁴ „Instytut Pamięci Narodowej. Straty” [online, dostęp: 16 II 2026]: <straty.pl>.

⁴⁵ Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970, s. 371.

⁴⁶ J. Kurtyka, Z. Gluza, *Przedmowa*, [w:] *Polska 1939–1945...*, s. 9.

⁴⁷ Zob. także: Cz. Łuczak, *Szanse i trudności bilansu demograficznego Polski w latach 1939–1945*, „Dzieje Najnowsze” 1994, nr 2, s. 9–14.

⁴⁸ Zob. tenże, *Polityka ludnościowa...*, s. 117–136, 160–161, 226; Z. Mańkowski, Czesław Łuczak, „Polityka...”, s. 156.

⁴⁹ Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 32–36, 99–105, 218–226, 409–442; Z. Mańkowski, Czesław Łuczak, „Polityka...”, s. 156–157.

⁵⁰ Por. „Aktion Zamosc”, czyli niemiecka akcja wysiedlenia Polaków z Zamojszczyzny, „Instytut Pamięci Narodowej” [online, dostęp: 15 IX 2025]: <<https://ofiary.ipn.gov.pl/ofi/z-archiwum-ipn/zamojszczyzna/13605,Aktion-Zamosc-czyli-niemiecka-akcja-wysiedlenia-Polakow-z-Zamojszczyzny.html>>.

W innym miejscu Łuczak stwierdzał również w niezręczny sposób, że polscy policjanci, tzw. granatowi, „urzędowali” z „łaski władz hitlerowskich”⁵¹. Tymczasem wraz z utworzeniem Polinische Polizei 17 grudnia 1939 r. niemieckie władze okupacyjne w GG wydały w tej materii specjalny nakaz stawiennictwa, a każdemu Polakowi (głównie byłym funkcjonariuszom przedwojennej Policji Państwowej), który się od niego uchylał, groziła „najwyższa kara”⁵². Stąd też nie może być mowy o dobrowolnym kolaborowaniu tej formacji z okupantem czy „w ogóle o jakiegokolwiek kolaboracji o charakterze instytucjonalnym na ziemi polskiej”⁵³.

Wypada żałować, że rozpatrywana książka Łuczaka nie została przetłumaczona na języki obce, w szczególności niemiecki. Obok swoich zalet merytorycznych jest bowiem nadal „przykładem rzetelności warsztatu historyka doby najnowszej”⁵⁴.

Rozwinięciem przedstawionych eksploracji Łuczaka, ale tym razem na obszar całej okupowanej przez III Rzeszę Europy, jest monografia pt. *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej*. Autor szczegółowo omówił tam założenia oraz praktykę hitlerowskiej polityki ludnościowej i ekonomicznej wobec państw okupowanych⁵⁵. Sporo miejsca poświęcił przy tym ziemiom polskim, szczególnie GG i Krajowi Warty. W tym aspekcie praca ta stanowi jednak powtórzenie głównych ustaleń zawartych już w monografii z 1979 r. i nie wnosi wiele nowego. Podobnież dla lat 1939–1945 w aspekcie ekonomicznym rzecz się ma z opublikowaną w 1988 r. pracą Łuczaka *Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze*⁵⁶. Z uwagi na peerelowską cenzurę w publikacjach tych nie pojawiają się żadne odniesienia do wspólnej agresji III Rzeszy i ZSRS na II RP we wrześniu 1939 r. ani do współpracy politycznej i gospodarczej, w tym wymiany handlowej, która wszak trwała między oboma okupantami nieprzerwanie do czerwca 1941 r. Z powodu braku tych ważnych informacji zwłaszcza *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej* w tym konkretnym aspekcie nie stanowi pełnowartościowego kompendium wiedzy na rzeczony temat.

Swego rodzaju zwieńczenie badań Łuczaka nad dziejami narodowymi w okresie pożogi wojennej stanowi monumentalna, nadmieniona już rozprawa *Polska*

⁵¹ Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 150.

⁵² Zob. M. Korcuć, *Niemiecka Polinische Polizei. Historyczny i państwowo-prawny kontekst funkcjonowania granatowej policji w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, [w:] *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Instytut Pamięi Narodowej, Kielce–Warszawa 2019, s. 14–84.

⁵³ Z. Mańkowski, Czesław Łuczak, *„Polityka...”*, s. 158.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Cz. Łuczak, *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1982, s. 490–491.

⁵⁶ Tenże, *Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1988, s. 406 i n.

i Polacy w latach drugiej wojny światowej z 1993 r. Jest to piąty tom doniosłego, aczkolwiek nigdy niedokończonego przedsięwzięcia pod redakcją Jerzego Topolskiego pt. *Polska. Dzieje narodu, państwa i kultury*⁵⁷. To w tej pracy Łuczak po raz pierwszy uwzględnił całe terytorium okupowanej Polski, losy Polaków pod okupacjami niemiecką, sowiecką, litewską i słowacką, a także sytuację polskich obywateli, którzy na skutek wydarzeń wojennych znaleźli się poza krajem. Poruszył w niej ponadto takie zagadnienia jak władze RP na emigracji, wyparcie wojsk niemieckich z Polski oraz sprawa polska na arenie międzynarodowej. Spektrum rozważań jest tam więc bardzo szerokie, aczkolwiek dominuje problematyka ekonomiczna, podczas gdy nie mniej ważne kwestie polityczne czy wojskowe zostały omówione niekiedy zbyt pobieżnie. Łuczak potwierdził w tej książce własne ustalenia co do liczby ofiar bezpośredniej lub pośredniej eksterminacji niemieckiego reżimu okupacyjnego. Ponadto wskazał, że blisko 500 tys. Polaków poniosło śmierć na przymusowym wychodźstwie, przede wszystkim na terenie Związku Sowieckiego. W ocenie Profesora całkowite straty demograficzne Rzeczypospolitej w latach 1939–1945 sięgają zatem ok. 6 mln ludzi. Co ważne, w katalogu strat politycznych Polski za najważniejszy skutek wojny uznał pozbawienie narodu możliwości wprowadzenia w kraju demokratycznego ustroju, który gwarantowałby podstawowe swobody obywatelskie, oraz narzucenie mu przemocą systemu komunistycznego⁵⁸.

Pokłosiem omawianej pracy z 1993 r. było opublikowanie przez Profesora wartościowego kalendarium pt. *Od pierwszej do ostatniej godziny drugiej wojny światowej*⁵⁹.

Praca przymusowa

Niezwykle ważny segment badań Czesława Łuczaka zajmowała problematyka przymusowej pracy Polaków na rzecz gospodarki i maszyny wojennej III Rzeszy. W 1974 r. opublikował pionierską wówczas monografię pt. *Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej*. Opisane zostały w niej proces „rekrutacji” polskich robotników do pracy w Niemczech, warunki ich pracy i płacy, aprowizacja, warunki mieszkaniowe i zdrowotne, ograniczenie swobód osobistych, terror policyjny i germanizacja, stosunki międzyludzkie, przejawy samoobrony, pomoc polskiego społeczeństwa oraz położenie ekonomiczne

⁵⁷ Zob. D. Matelski, *Czesław Łuczak...*, s. 254–255; *Czesław Łuczak...*, s. 146.

⁵⁸ Cz. Łuczak, *Polska...*, s. 685–686, 713–715. Zob. także omówienie: D.J., Cz. Łuczak, „Polska i Polacy w latach drugiej wojny światowej”, *Poznań 1993, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu*, s. 715, „Dzieje Najnowsze” 1994, nr 2, s. 168.

⁵⁹ Zob.: Cz. Łuczak, *Od pierwszej do ostatniej godziny drugiej wojny światowej. Dzieje Polski i Polaków*, Pracownia Serwisu Oprogramowania, Poznań 1995; D. Matelski, *Czesław Łuczak...*, s. 255.

ich rodzin w kraju⁶⁰. Książkę tę uzupełnia wydana w 1975 r. w serii „Documenta Occupationis” edycja źródeł *Położenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945*, na którą składa się 208 dokumentów wytworzonych przez niemiecką administrację. Łuczak szacuje liczbę Polaków deportowanych na roboty w Niemczech na 2,81 mln osób⁶¹.

Zwieńczeniem eksploracji Profesora w tym zakresie były niewielka rozprawa pt. *Praca przymusowa Polaków w Trzeciej Rzeszy* z 1999 r. (w zasadzie jest to opublikowana ekspertyza dla Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie” na fali wypłaty bardzo niskich odszkodowań dla byłych polskich robotników przymusowych) oraz wydana w 2001 r. monografia *Praca przymusowa Polaków w III Rzeszy i na okupowanych przez nią terytoriach innych państw (1939–1945)*⁶². Ta ostatnia podejmuje również obszernie temat eksploatacji polskiej i żydowskiej przymusowej siły roboczej na terenach okupowanej Rzeczypospolitej. Do dziś prace Łuczaka w tej dziedzinie pozostają sztandarowe i stanowią wstęp do dalszych, bardziej pogłębionych badań nad zagadnieniem przymusowej pracy Polaków na rzecz niemieckiego okupanta.

Podsumowanie

Siląc się na podsumowanie naukowej twórczości Czesława Łuczaka na temat niemieckiej okupacji w Polsce, należy wskazać, że jego prace ukształtowały niepodważalny do dzisiaj kanon historiografii w tym zakresie, nie tylko na polu preferowanej przez niego historii gospodarczej. Co więcej, mimo że początkowo opisywał perspektywę Kraju Warty, z czasem potrafił umiejętnie porównywać sytuację mieszkańców tych terenów oraz stosowaną tam niemiecką politykę okupacyjną do rzeczywistości panującej w GG. Przynajmniej od końca lat siedemdziesiątych Łuczak traktował okupację niemiecką holistycznie pod względem terytorialnym, tzn. na szerszym tle porównawczym, analizując też w niektórych studiach sytuację innych narodów Europy znajdujących się pod panowaniem Rzeszy. Podkreślał, że położenie poszczególnych okupowanych przez Niemcy krajów Starego Kontynentu radykalnie się od siebie różniło. Pod względem zastosowanych środków terroru, fizycznej eksterminacji, eksploatacji gospodarczej lub germanizacji zupełnie inaczej wyglądała okupacja w Polsce, a inaczej na Bałkanach czy w Europie

⁶⁰ Cz. Łuczak, *Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1974, s. 270.

⁶¹ *Położenie polskich...* Zob. także omówienie książki *Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej*: A. Wer., *Świadek terroru i eksploatacji*, „Słowo Powszechne”, 30 XII 1974.

⁶² Cz. Łuczak, *Praca przymusowa Polaków w Trzeciej Rzeszy*, Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie”, Warszawa 1999; tenże, *Praca przymusowa Polaków w III Rzeszy i na okupowanych przez nią terytoriach innych państw (1939–1945)*, Pracownia Serwisu Oprogramowania, Poznań 2001 (*Dzieje Gospodarcze Polski*, 1). Zob. także: D. Matelski, *Czesław Łuczak...*, s. 254.

Zachodniej⁶³. W latach dziewięćdziesiątych zainteresowanie Profesora tematyką okupacji niemieckiej w Polsce, wbrew ogólnej tendencji panującej wówczas w krajowej historiografii, wcale nie spadło.

Atutem dominującego w historiografii Łuczaka podejścia bazującego na narracji źródłowej są opublikowane przez niego niezwykle rzetelne i udokumentowane studia monograficzne. Mankamentem tego paradygmatu badawczego mogło być zaś generalnie stronięcie od stawiania śmiałych hipotez i trudniejszych pytań, które naruszałyby utarte wyobrażenia historyczne o okupacji niemieckiej w Polsce. Wynikało to m.in. z deficytów dostępnej bazy źródłowej w danym segmencie tematycznym i było zresztą charakterystyczne nie tylko dla Łuczaka. Wśród katalogu tych trudnych problemów można wymienić chociażby kwestię, na ile ludność wysiedlona z wcielonych do Rzeszy ziem polskich dostosowała się do warunków życia panujących w GG, a na ile była pozostawiona sama sobie i osamotniona. Warto też wskazać na problem związany z nieobecnością w pracach Łuczaka bardziej pogłębionego opisu funkcjonowania na obszarach anektowanych, głównie w Kraju Warty, niemieckich przesiedleńców, sprowadzonych tam w ramach akcji „Heim ins Reich” („Powrót do Rzeszy”) głównie z krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Ponadto w jego rozprawach eksplikacja systemowa dominuje też niekiedy nad behawioralną. Chodzi tu mianowicie o koncentrowanie się bardziej na rozmaitych instytucjach i organizacjach okupacyjnych, względnie na analizie danych ekonomicznych, zamiast na pogłębionym opisie zjawisk i zachowań społecznych w duchu modnego od pewnego czasu nurtu historii dnia codziennego. Można tu wyróżnić np. problem wymuszonej współpracy niektórych formacji (*vide* Polnische Polizei) czy grup społecznych z okupantem, ujęty rzecz jasna w odpowiedni kontekst sytuacyjny⁶⁴.

Poczynione wyżej uwagi nie zmieniają faktu, że w swoich badaniach nad zagadnieniem okupacji niemieckiej na ziemiach polskich Czesław Łuczak jako jeden z najbardziej płodnych historyków odkrył „wiele nieznanych wcześniej faktów oraz dokonał nowej interpretacji faktów znanych Jego poprzednikom”⁶⁵. Prace Profesora, oparte na różnorodnych i bogatych źródłach historycznych proveniencji polskiej i zagranicznej, wnoszą wiele nowych wartości poznawczych, a w niektórych aspektach wciąż pozostają nowatorskie i sztandarowe, szczególnie w kwestii uwypuklenia ekonomicznej eksploatacji ziem polskich przez III Rzeszę i rozmiaru strat demograficznych czy w ogóle problematyki okupacyjnej historii gospodarczej. Dziedzina ta w dalszym ciągu jest dość zaniedbana w polskiej historiografii i nie doczekała się jak dotąd historyka, który mógłby choć w niewielkim stopniu

⁶³ Zob. T. Chinciński, *Niemiecka okupacja w Polsce 1939–1945. Stan i kierunki badań*, „Colloquium” 2013, nr 3, s. 9.

⁶⁴ Tamże, s. 19.

⁶⁵ A. Czubiński, *Wspomnienie...*, s. 280.

zbliżyć się do poziomu Czesława Łuczaka⁶⁶. Dowodem aktualności dociekań Profesora jest chociażby częste cytowanie jego tekstów i książek przez polskich i niemieckich badaczy okupacji, także z młodszego pokolenia⁶⁷.

Dyskusja

Tomasz Ceran: Powróć do kryterium wyboru klasyków, bo Czesław Łuczak jest do tego dobrym pretekstem. Bardzo wielu innych historyków, jak prof. Włodzimierz Jastrzębski, zaczynało bardzo podobnie jak prof. Łuczak. Na początku pisali monografie miejscowości (wydaje mi się, że Łuczak napisał dzieje Mogilna albo Trzemeszna), potem pisali o całym okręgu, ale duża część historyków zatrzymała się na tym, a nawet jeżeli podejmowali próbę ujęć syntetycznych – robili to pod koniec życia i nie wpisali się trwale do badań. Łuczak poszedł dalej. Czy miał on uczniów? Jak ocenić to, co się działo w historii gospodarczej po prof. Łuczaku?

Wojciech Wichert: Mogę dodać dorobek dydaktyczny Profesora. Wypromował 300 magistrów i 49 doktorów, z których 10 habilitowało się, a 6 zostało profesorami. Można tu wymienić takie nazwiska jak prof. Włodzimierz Bonusiak, dr hab. Tadeusz Janicki, dr hab. Bożena Górczyńska-Przybyłowicz, prof. Witold Szulc czy dr hab. Tadeusz Miluski, prof. Marian Eckert, prof. Stefan Kowal. Są to osoby, które zajmują się historią regionalną, historią Wielkopolski. Janicki także wsią w okresie okupacji, Górczyńska-Przybyłowicz pisała o Kraju Warty i Poznaniu w okresie okupacji, Bonusiak jest autorem pracy na tematy związane z okupacją. Nie widzę jednak takiej osoby, która dorównałaby czy próbowała dorównać prof. Łuczakowi. Wydaje mi się, że jest to w dalszym ciągu dziedzina trochę zaniedbana, czekająca na osobę, która mogłaby zagospodarować szereg tematów, do których do tej pory są nieopracowane źródła.

Byłem uczestnikiem projektu z kategorii *oral history* z prof. Włodzimierzem Stępińskim ze Szczecina. Rozmawialiśmy z różnymi osobami, jeszcze żyjącymi robotnikami przymusowymi, i nagrywaliśmy wywiady z ostatnimi jeszcze żyjącymi.

⁶⁶ Por. M. Klusek, D. Markowski, *Dzieje gospodarcze ziem polskich w latach 1939–1945*, Instytut Pileckiego, Warszawa 2026.

⁶⁷ W kontekście cytowania prac Łuczaka przez autorów niemieckich zob. m.in.: H.-C. Harten, *De-Kulturation und Germanisierung. Die nationalsozialistische Rassen- und Erziehungspolitik in Polen 1939–1945*, Campus, Frankfurt am Main–New York 1996; H.-E. Volkmann, *Zwischen Ideologie und Pragmatismus. Zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik im Reichsgau Wartheland*, [w:] *Ostmitteleuropa. Berichte und Forschungen*, Hrsg. U. Haustein [i in.], Klett-Cotta, Stuttgart 1981, s. 422–441; M. Schröder, „Rettung vor dem Bolschewismus”? *Die Ansiedlung der Deutschbalten im Warthegau*, [w:] *Umgesiedelt – Vertrieben. Deutschbalten und Polen 1939–1945 im Warthegau*, Hrsg. E. Neander, A. Sakson, Herder-Institut, Marburg 2010, s. 52–65; W. Röhr, *Terror und Politik. Über die Funktionen des Terrors für die faschistische Okkupationspolitik in Polen 1939–1945*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 1995, Bd. 1, s. 27–54.

Wiem, że ten dorobek wizualny i te nagrania są przechowywane w archiwum państwowym w Szczecinie, ale nie widzę badacza, który by się tym zajmował, także całościowo i syntetycznie.

Marta Pawlińska: Piszę doktorat na Uniwersytecie Warszawskim, u prof. Piotra Majewskiego. Nie jest to synteza, tylko praca o służebnej pracy przymusowej w niemieckich domach. Mogę powiedzieć, że z mojego punktu widzenia ta praca przymusowa nigdy nie była i nie sądzę, żeby kiedykolwiek się stała jakimś flagowym tematem. Wynika to z faktu, że w latach 1939–1945 wydarzyło się tyle dramatycznych i mocnych rzeczy, że to, że ktoś musiał gdzieś pracować, nawet w trudnych warunkach, jest spychane na drugi plan. Jest to temat, który mógłby się międzynarodowo podobać, jest ten kontekst kolonialny. Usłyszałam na jednej konferencji, że jeżeli chciałabym publikować swój doktorat za granicą, to dobrze byłoby to ubrać w kontekst służby w koloniach. Wątek jak w Indiach Brytyjskich – w takim nurcie teraz się idzie, to mogłoby się podobać. Jest natomiast bardzo dobra książka Katarzyny Woniak z 2023 r. – *Oblicza przymusu. Polacy na robotach w Berlinie 1939–1945*, ale tych prac nie ma dużo i nie będzie ich dużo więcej, skoro są tematy bardziej nośne. Dziękuję za informacje o tych wywiadach w Szczecinie.

Anna Czocher: Dlaczego z gospodarczą historią jest tak źle? Nie mamy dzisiaj, z różnych powodów, archiwozerców. Miałam okazję zerknąć do dokumentacji urzędów z sektora gospodarki i ekonomii oraz dokumentacji przedsiębiorstw w Archiwum Narodowym w Krakowie. Widać, że ta dokumentacja nie jest opracowana. To nie jest wdzięczny materiał źródłowy – żeby coś wyciągnąć, jakieś wnioski, trzeba przejrzyć mnóstwo dokumentów, zestawień, tabel. Historycy nie mają też umiejętności z zakresu ekonomii. Korzystają z warsztatu prawników, socjologów, a z ekonomistami, statystykami raczej rzadko jest nam po drodze. Studenci mają problemy z matematyką, a ekonomia wymaga tej wiedzy. Ekonomisci z kolei nie będą się przebijać przez te archiwa, bo szkoda im na to czasu. Jeżeli chcemy pójść krok dalej, czekają nas długie godziny w archiwum.

Wojciech Wichert: Prof. Łuczak dobrze to łączył – analizę ekonomiczną, statystyczną z opisem procesów historycznych.

Tomasz Ceran: Trudno jest pisać ciekawie o sprawach gospodarczych. A gdyby powiązać je z życiem codziennym? Pokazać, że te cyferki mają wpływ na życie konkretnych ludzi?

Piotr Madajczyk: Książki prof. Łuczaka, na przykład o pracy przymusowej, są bardzo faktograficzne. Czy da się to zintegrować z zagadnieniami, o których pisze

Woniak, o emocjach, o uczuciach? Bo prac Łuczaka też się nie czyta łatwo, to są akty prawne, daty, liczby. Może takie połączenie jest postulatem badawczym.

Marta Pawlińska: To jest właśnie to, co staram się zrobić. Chcę pokazać ten fenomen pracy służebnej z trzech perspektyw: państwa niemieckiego i jego instytucji, pracodawców oraz służących. Jestem wdzięczna, że istnieją takie prace jak prof. Łuczaka, ponieważ nie muszę tego opracować. Muszę poszukać pewnych regulacji dotyczących specyficznie tej grupy, natomiast ogólną część mogę napisać na podstawie opracowań, bo tam nie ma już nic do odkrycia. W przypadku książki Woniak też było to potrzebne, bo to są ramy, w których ci ludzie funkcjonowali. Książka napisana jest przede wszystkim na podstawie akt sądowych i policyjnych, ale jeżeli robotnik ukradł pieniądze innemu, to potrzebujemy tej ogólnej ramy, żeby wiedzieć, jaka mogła go spotkać kara.

Bogdan Wrzochalski: Gdy chodzi o wąskie badania, to przykład badań z historii gospodarczej, przez niektórych niedocenianych, pokazuje, że na pewno nie jest to wąskie spojrzenie. To wymaga też badań interdyscyplinarnych i szczególnie trudnych dla typowo humanistycznych dziedzin, bo związanych także ze statystyką i matematyką ekonomiczną. Są to badania odległe od sformułowanej w jednej z dyskusji z Janem Baszkiewiczem historyjki o historyku, że jak zaczął liczyć zboże w XVI w., to po wielu latach na tym skończył i napisał równie ważną pracę o liczeniu zboża pod koniec swojej kariery naukowej. Tacy, wydawałoby się, wężscy twórcy też wnoszą wkład do nauki.

Marcin Przeglętko: Mam refleksję, że prof. Łuczak został zamknięty w szufladce historyka gospodarczego, a jego największe dzieła – *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej* oraz *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce* – mają istotny składnik, jakim jest historia społeczna. Zapomina się o tym, uznając go jedynie za historyka gospodarczego.

Joanna Lubecka: To jest to, o czym mówiliśmy, że historia gospodarcza łączy się w najbardziej naturalny sposób ze społeczną. Zmiana jest gospodarcza, ale efekt jest społeczny.

Wojciech Wichert: Mam poczucie istnienia dysproporcji. W Niemczech jest to ważny temat, dlatego w historiografii operują kategoriami eksploatacji ekonomicznej. U nas są dawne syntezy, ale w szerszej pamięci historycznej te zagadnienia ekonomiczne nie funkcjonują. Robotnicy przymusowi traktowani są jako grupa ofiar mniej doświadczona niż inne, jej historia rozmywa się, a jest to jedno z centralnych dla zrozumienia okupacji doświadczeń.

Marta Pawlińska: Praca przymusowa była najpowszechniejszym doświadczeniem milionów Polaków wywiezionych w czasie okupacji do Rzeszy.

Tomasz Ceran: Skupiamy się zawsze na ekstremach. Interesują nas Polacy ratujący Żydów albo wydający ich. Popatrzenie na powstanie styczniowe. Bierze w nim udział ok. 300 tys. osób, a kto wie, że blisko 400 tys. Polaków w tym czasie robiło karierę w administracji carskiej. Skupiamy się na ekstremum i gubimy większość. Pamięć o niej i przywracanie proporcji to rola historii społecznej.

Piotr Madajczyk: To nie jest jedynie skupianie się na ekstremach, ponieważ powojenne badania („Zeszyty Oświęcimskie”) pokazywały, że inne niż robotnicy przymusowi grupy ofiar były przeważnie ciężiej doświadczone traumatycznymi przeżyciami lat wojny. U osób, które przeszły przez obóz, najczęściej widoczne były po wojnie problemy psychiczne, powodujące m.in. patologie w funkcjonowaniu rodziny. U robotników przymusowych skala tych problemów była widocznie mniejsza. Czyli nie jest jedynie tak, że koncentrujemy się na ekstremalnych sytuacjach, które budzą nasze zainteresowanie. Były grupy ofiar niebędące większością, ale najsilniej doświadczone okupacją. Jak widać, obok kryterium liczby doświadczonych osób może być także kryterium wywartego przez dane doświadczenie wpływu psychicznego i jego długotrwałych konsekwencji.

Czesław Łuczak's Research on the German Occupation of Poland in 1939–1945

The text presents the research profile of Czesław Łuczak, a Polish historian of World War II, particularly its economic history in the context of the German occupation of Polish territories, as well as the relevance of his explorations in this field.

Keywords: Czesław Łuczak, economic history, World War II, German occupation of Poland, 1939–1945

Czesława Łuczaka badania nad okupacją niemiecką Polski w latach 1939–1945

Tekst podejmuje przedstawienie sylwetki badawczej Czesława Łuczaka, polskiego historyka drugiej wojny światowej, szczególnie jej dziejów gospodarczych w kontekście okupacji niemieckiej na ziemiach polskich, a także aktualności jego eksploracji w tej dziedzinie.

Słowa kluczowe: Czesław Łuczak, historia gospodarcza, druga wojna światowa, okupacja niemiecka w Polsce, 1939–1945

Bibliografia

- „Aktion Zamosc”, czyli niemiecka akcja wysiedlenia Polaków z Zamojszczyzny, „Instytut Pamięci Narodowej” [online, dostęp: 15 IX 2025]: <<https://ofiary.ipn.gov.pl/ofi/z-archiwum-ipn/zamojszczyzna/13605,Aktion-Zamosc-czyli-niemiecka-akcja-wysiedlenia-Polakow-z-Zamojszczyzny.html>>.
- Alltagsgeschichte der NS-Zeit. Neue Perspektive oder Trivialisierung?*, Institut für Zeitgeschichte, München 1984.
- Arbeitskräfte als Kriegsbeute. Der Fall Ost- und Südosteuropa, 1939–1945*, Hrsg. K. Linne, F. Dierl, Metropol, Berlin 2011.
- Bömelburg H.-J., *Die deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939–1945*, [w:] *Die polnische Heimatarmee – Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, Hrsg. B. Chiari, De Gruyter Oldenbourg, München 2003.
- Chinciński T., *Niemiecka okupacja w Polsce 1939–1945. Stan i kierunki badań*, „Colloquium” 2013, nr 3.
- Czesław Łuczak (1922–2002), *historyk dziejów gospodarczych, rektor UAM*, [w:] *Sylwetki sławnych i zasłużonych absolwentów Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, oprac. S. Sierpowski, J. Malinowski, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2019.
- Czubiński A., *Wspomnienie pośmiertne. Czesław Łuczak (1922–2002)*, „Studia Historica Slavo-Germanica” 2001–2002, t. 24.
- D.J., Cz. Łuczak, „Polska i Polacy w latach drugiej wojny światowej”, Poznań 1993, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, s. 715, „Dzieje Najnowsze” 1994, nr 2.
- Dyskryminacja Polaków w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej. Wybór źródeł*, oprac. Cz. Łuczak, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1966.
- Dzieje Jarocina*, red. Cz. Łuczak, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury, Poznań 1998.
- Dzieje Obornik. Praca zbiorowa*, red. Cz. Łuczak, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1990.
- Dzieje Turku. Praca zbiorowa*, red. Cz. Łuczak, E. Makowski, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury, Poznań 2002.
- Epstein C., *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, tłum. J. Włodarczyk, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2011.
- Grabież polskiego mienia na ziemiach zachodnich Rzeczypospolitej „wcielonych” do Rzeszy 1939–1945*, oprac. Cz. Łuczak, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 1969.
- Harten H.-C., *De-Kulturation und Germanisierung. Die nationalsozialistische Rassen- und Erziehungspolitik in Polen 1939–1945*, Campus, Frankfurt am Main–New York 1996.
- „Instytut Pamięci Narodowej. Straty” [online, dostęp: 16 II 2026]: <straty.pl>.
- Jaroszyk-Pawlukiewicz J., *Czesław Łuczak (1922–2002)*, [w:] *Historia na Uniwersytecie Poznańskim. Od Seminarium Historycznego do Instytutu Historii (1919–2019)*, red. K. Balbuza, J. Dobosz, D. Konieczka-Śliwińska, K. Kościelniak, P. Matusik, Instytut Historii UAM, Poznań 2019.
- Kaczmarek R., *Polacy w Wehrmachcie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2010.

- Kłusek M., Markowski D., *Dzieje gospodarcze ziem polskich w latach 1939–1945*, Instytut Pileckiego, Warszawa 2026.
- Korkuć M., *Niemiecka Polnische Polizei. Historyczny i państwowo-prawny kontekst funkcjonowania granatowej policji w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, [w:] *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Instytut Pamięci Narodowej, Kielce–Warszawa 2019.
- Kowal S., *Czesław Łuczak 1922–2002*, [w:] *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010.
- „Kraj Warty 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej”, Czesław Łuczak, Poznań 1972, „Acta Poloniae Historica” 1974, t. 29.
- Kurtyka J., Gluza Z., *Przedmowa*, [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. T. Szarota, W. Materski, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2009.
- Linne K., *Volkstumspolitik und Arbeiterrekrutierung im Reichsgau Wartheland*, [w:] *Arbeitskräfte als Kriegsbeute. Der Fall Ost- und Südosteuropa, 1939–1945*, Hrsg. K. Linne, F. Dierl, Metropol, Berlin 2011.
- Łuczak Cz., *Arthur Greiser: hitlerowski władca w Wolnym Mieście Gdańsku i w Kraju Warty*, Pracownia Serwisu Oprogramowania, Poznań 1997.
- Łuczak Cz., *Dzieje Mogilna*, Pracownia Serwisu Oprogramowania, Poznań 1998.
- Łuczak Cz., *Dzieje Opalenicy*, Abos, Poznań 1993.
- Łuczak Cz., *Dzień po dniu w okupowanej Wielkopolsce i na Ziemi Łódzkiej (Kraj Warty). Kalendarium wydarzeń 1939–1945*, Lektor, Poznań 1993.
- Łuczak Cz., *Dzień po dniu w okupowanym Poznaniu. 10 września 1939 – 23 lutego 1945*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1989.
- Łuczak Cz., „Kraj Warty” 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1972.
- Łuczak Cz., *Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1988.
- Łuczak Cz., *Od pierwszej do ostatniej godziny drugiej wojny światowej. Dzieje Polski i Polaków*, Pracownia Serwisu Oprogramowania, Poznań 1995.
- Łuczak Cz., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Pracownia Serwisu Oprogramowania, Poznań 1996.
- Łuczak Cz., *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1982.
- Łuczak Cz., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1979.
- Łuczak Cz., *Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1974.
- Łuczak Cz., *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1993.
- Łuczak Cz., *Praca przymusowa Polaków w III Rzeszy i na okupowanych przez nią terytoriach innych państw (1939–1945)*, Pracownia Serwisu Oprogramowania, Poznań 2001 (Dzieje Gospodarcze Polski, 1).

- Łuczak Cz., *Praca przymusowa Polaków w Trzeciej Rzeszy*, Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie”, Warszawa 1999.
- Łuczak Cz., *Przemysł, transport i handel w okupowanym Poznaniu*, „Przegląd Zachodni” 1972, nr 1.
- Łuczak Cz., *Szanse i trudności bilansu demograficznego Polski w latach 1939–1945*, „Dzieje Najnowsze” 1994, nr 2.
- Madajczyk Cz., *In memoriam. Profesor dr hab. Czesław Łuczak (1922–2002)*, „Dzieje Najnowsze” 2002, nr 3.
- Madajczyk Cz., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970.
- Mańkowski Z., Czesław Łuczak, „Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)”, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” 1997–1998, t. 40.
- Mańkowski Z., Czesław Łuczak, „Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce”. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1979, ss. 689, tabel 85, map i wykresów 17, „Rocznik Lubelski” 1980, t. 22.
- Matelski D., Czesław Łuczak (1922–2002), „Ziemia Kujawska” 2002, t. 15.
- Ostmitteleuropa. Berichte und Forschungen*, Hrsg. U. Haustein, G.W. Strobel, G. Wagner, E. Klett, Klett-Cotta, Stuttgart 1981.
- Polak B., *Świat historii gospodarczej profesora Czesława Łuczaka (1922–2002)*, „Rocznik Kozaliński” 2003, nr 31.
- Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Instytut Pamięci Narodowej, Kielce–Warszawa 2019.
- Die polnische Heimatarmee – Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, Hrsg. B. Chiari, De Gruyter Oldenbourg, München 2003.
- Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. T. Szarota, W. Materski, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2009.
- Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 1, red. M. Gałęzowski, S. Kalbarczyk, A. Namysł, S. Piątkowski, M. Sikora, T. Toborek, J. Wróbel, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2015.
- Położenie ludności polskiej w Kraju Warty 1939–1945. Dokumenty niemieckie*, oprac. Cz. Łuczak, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1987.
- Położenie ludności polskiej w tzw. Kraju Warty w okresie hitlerowskiej okupacji*, wybór źródeł i oprac. Cz. Łuczak, Instytut Zachodni, Poznań 1990 (Documenta Occupationis, 13).
- Położenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945*, oprac. Cz. Łuczak, Instytut Zachodni, Poznań 1975 (Documenta Occupationis, 9).
- Prof. Czesław Łuczak (1922–2002), „Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zakład Historii Gospodarczej” [online, dostęp: 4 XI 2025]: <<http://zhg.amu.edu.pl/kierownicy-zhg/luczak/>>.
- Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945. Wersja skrócona*, red. K. Wnęk, Instytut Strat Wojennych im. Jana Karskiego, Warszawa 2023.

- Röhr W., „Reichsgau Wartheland” 1939–1945. Vom „Exerzierplatz des praktischen Nationalsozialismus” zum „Mustergau”, „Bulletin für Faschismus- und Weltkriegsforschung” 2002, Bd. 18.
- Röhr W., *Terror und Politik. Über die Funktionen des Terrors für die faschistische Okkupationspolitik in Polen 1939–1945*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 1995, Bd. 1.
- Rudawski B., *W 20. rocznicę śmierci prof. Czesława Łuczaka*, „Instytut Zachodni” [online], 10 VIII 2022 [dostęp: 5 IX 2025]: <<https://iz.poznan.pl/aktualnosci/zmarly-10-sierpnia-prof-czeslaw-luczak-by-blisko-zwiazany-z-instytutem-zachodnim>>.
- Rutowska M., *Czesław Łuczak: „Dzień po dniu w okupowanym Poznaniu. 10 września 1939 – 23 lutego 1945”*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1989, 704 ss., „Przegląd Zachodni” 1991, nr 4.
- Rutowska M., *Documenta Occupationis. T. XIII. „Położenie ludności polskiej w tzw. Kraju Warty w okresie okupacji hitlerowskiej”*. Wybór źródeł i opracowanie Czesław Łuczak. Instytut Zachodni, Poznań 1990, 399 ss., „Przegląd Zachodni” 1992, nr 1.
- Rutowska M., *Niemieckie wysiedlenia i przesiedlenia ludności na okupowanych ziemiach polskich (1939–1945)*, [w:] M. Rutowska, Z. Mazur, H. Orłowski, *Historia i pamięć: masowe przesiedlenia 1939–1945–1949*, Instytut Zachodni, Poznań 2008–2009 (IZ Policy Papers, 1).
- Schröder M., „*Rettung vor dem Bolschewismus*”? *Die Ansiedlung der Deutschbalten im Warthegau*, [w:] *Umgesiedelt – Vertrieben. Deutschbalten und Polen 1939–1945 im Warthegau*, Hrsg. E. Neander, A. Sakson, Herder-Institut, Marburg 2010.
- Studia Historiae Oeconomicae*, „Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zakończony Historii Gospodarczej” [online, dostęp: 4 IX 2025]: <<http://zhg.amu.edu.pl/sho/>>.
- Sylwetki sławnych i zasłużonych absolwentów Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, oprac. S. Sierpowski, J. Malinowski, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2019.
- Umgesiedelt – Vertrieben. Deutschbalten und Polen 1939–1945 im Warthegau*, Hrsg. E. Neander, A. Sakson, Herder-Institut, Marburg 2010.
- Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*, Hrsg. H. Heer, K. Naumann, Hamburger Edition, Hamburg 1995.
- Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. Ausstellungskatalog*, Hamburger Institut für Sozialforschung, Hamburg 1996.
- Volkman H.-E., *Zwischen Ideologie und Pragmatismus. Zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik im Reichsgau Wartheland*, [w:] *Ostmitteleuropa. Berichte und Forschungen*, Hrsg. U. Haube, G.W. Strobel, G. Wagner, E. Klett, Klett-Cotta, Stuttgart 1981.
- Wer. A., *Świadectwo terroru i eksploatacji*, „Słowo Powszechne”, 30 XII 1974.
- Wichert W., *Narodowy socjalizm w historiografii Republiki Federalnej Niemiec w latach 1986–2016*, Instytut Pamięci Narodowej, Szczecin–Warszawa 2018.
- Wichert W., „*Poligon doświadczalny narodowego socjalizmu*.” *Kraj Warty w latach 1939–1945 w świetle najnowszej historiografii Republiki Federalnej Niemiec*, [w:] *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 1, red. M. Gałęzowski, S. Kalbarczyk, A. Namysło, S. Piątkowski, M. Sikora, T. Toborek, J. Wróbel, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2015.

Wiśniewki J., Czesław Łuczak: „Pod niemieckim jarzmem. Kraj Warty 1939–1945.” PSO, Poznań 1996, 353 ss., „Przegląd Zachodni” 1997, nr 3.

Wybitni historycy wielkopolscy, red. J. Strzelczyk, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010.

Wysiedlenia ludności polskiej na tzw. ziemiach wcielonych do Rzeszy 1939–1945, oprac. Cz. Łuczak, Instytut Zachodni, Poznań 1969 (Documenta Occupationis, 8).